

ABBASİLER DÖNEMİ TÜRKLERDEN OLUŞTURULAN ÖZEL ORDU VE AİLE İLİŞKİLERİ

Mehmet AZİMLİ*

ÖZET

Abbasiler Türk askerlerden oluşan yeni bir ordu kurdu. Bunun sebebi eski ordu askerlerinin başarısız olmalarıydı. Yeni ordu Babek diye isimlendirilen bu yüzyılın en büyük isyanını başarılı bir şekilde bastırdı ve kaçanları Anadolu'ya sürdü. Bu orduyu kuran Mutasım, yeni ordu için Samarra adı verilen yeni bir şehir kurdu. Bu durum yeni ordunun Bağdat'ta zarar vermeye başlayan askerleri uzaklaştırmaya yönelik politik bir eylemdi. Bu askerler ile halife ailesi arasında evlilik ilişkileri olmuştu. Bu makale bunlardan bahsetmektedir.

Anahtar Kelimeler: Abbasiler, Türkler, Ordu, Aile.

THE PARTICULAR ARMY CONSISTED OF TURKISH IN THE ABBASIDS PERIOD AND RELATIONS OF FAMILY

Abbasids established the new army that is consists of Turkish soldiers. Therefore, the former /old army had been unsuccessful. This new army overcome the highest rebellion named "Babek", in that century and raided to Anatolia. Mutasım, the founder of this army, established the new city named "Samarra" for the new army. This is the political action, because Mutasım is afraid of damages of the army to the Bagdad. It is relations married between this army and caliphate family.

Key Words: The Abbasids, Turkish, Army, Family.

GİRİŞ

Müslüman fetihlerinin dünyaya yayılmaya başlamasından itibaren kurulan Müslüman devletlerin en önemli kurumlarından biri ordu teşkilatı olmuştur. Bu kuruma bu kadar önem verilmesinin sebebi, Müslümanların Atlas okyanusundan Çin sınırlarına varan geniş bir alanda devamlı bir mücadeleyi gerektirecek bir durumla karşı karşıya kalmalarından dolayıdır. Bunun içindir ki bütün Müslüman hükümdarlar, ordularının bölgelerinde hakim bir güç olması, için uğraşmışlardır. Bu çalışmamızda Abbasilerde Türk etkisinin aile boyutunu aktarmaya çalışacağız.

Hassa Ordusu

Abbasiler, Emevilerle birlikte başlayan halife muhafız ordusunu aynen devam ettirmişlerdi.¹ Abbasilerde ilk yıllardan sonra ordudaki Arap ve Fars birlikleri-

* Doç. Dr., Dicle Ü İlahiyat Fak. İslam Tarihi Öğr. Üyesi, e-mail: mazimli@hotmail.com

¹ Mustafa Zeki, Terzi, *Abbasi Muhafız Ordusunun Kuruluşu ve Elemanları*, Samsun, 1986, 115.

nin savaştan kaçmaları ve lükse alışmaları sonucu orduya, hususi eğitime tabi tutulan savaşçı Türkler alınmaya başlandı. Abbasi devriminde de önemli rol oynayan² Türkleri orduya alma işini ilk başlatan halife, devlet işlerinde İranlılara güvenemeyen Ebu Cafer kabul edilir.³ Harun Reşit dönemindeki Bermekiler⁴ olayında İranlılara olan güven daha da azalınca, Türklerin halife nezdindeki itibar ve mevkiileri gittikçe artmıştı. Bu yıllarda Türkler, Arap merkezlerine adeta akmaya başlamış, sayıları çoğalmış ve öncelikle Suğur ve Avasım bölgeleri denilen Bizans sınırlarına yerleştirilmişlerdi. Artık bundan sonra orduda Türklere görev vermek adet olacak⁵ ve Asya'nın steplerinden toplanan Türkler ordunun çoğunluğunu teşkil edecektir.⁶

Sonuçları itibariyle tarihte benzeri olmayan bu uygulama, devlete hakim olamayan bir kavmin, devleti başka bir kavme teslim etmesi olayıdır. Türklerin devlet nezdindeki bürokrasi ve askeriyedeki yükselişi özellikle de Türkleri Arap ve Farslılara karşı politika aracı olarak kullanan⁷ Memun ve Mutasım döneminde zirveye çıkacaktır.⁸

Abbasiler esasen halifeye kayıtsız şartsız teslim olan bir ordu istiyordu. Bu ordu genç yaşta elde edilmiş yetenekli kölelerden olmalı ve İslamiyet'in iç kavgalarından hiçbirisi ile ilişkisi olmamalıydı. Türkler ne eve, ne kabileye, ne aileye sahip idiler. Bu sebeple merkezi hükümete daha çok bağlı kalabilirlerdi. Gerçekten bunların askeri kabiliyetleri çoktu. Atların üzerinde süratle ok kullanıyorlardı. Merttiler ve cesaretleri vardı. Dine yeni giriyorlardı. Coşkuları vardı, israf ve lüksleri yoktu. Riya bilmemeleri, ahlaklarının bozulmaması, entrikalarının olmaması, onların tercih edilmelerini sağladı.⁹

Bu sebeple Orta Asya steplerinden toplanıp orduya alınan Türkler idarenin en önemli dayanağı oldular, isyanları bastırdılar, devleti Babek İsyanı gibi büyük gailelerden kurtardılar.¹⁰ Bunların içinde Afşin,¹¹ Aşnas, Boğa el-Kebîr, Urtuç, Ebu Sac¹² gibi önemli komutanlar çıktı.¹³ Sayıları belli dönemlerde 125.000'e kadar ulaşan bu birlikler,¹⁴ ileriki yıllarda aynı zamanda silah gücüyle halifelere hakimiyet de kuracaktır.¹⁵

² Erdoğan Merçil, *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, Ankara, 1991, 1.

³ Cahız, *Hilafet Ordusunun Menkıbeleri ve Türklerin Faziletleri*, Çev; Ramazan Şeşen, Ankara, 1988, 29.

⁴ Makdisî, *Kitabu'l-Bed ve't-Tarih*, Beyrut, 1899, VI, 104.

⁵ Hakkı Dursun Yıldız, *İslamiyet ve Türkler*, İstanbul, 2000, 82.

⁶ Bernard Lewis, *Tarihte Araplar*, Çev: Hakkı Dursun Yıldız, İstanbul, 1979, 102.

⁷ Robert Mantran, *İslam'ın Yayılış Tarihi* Çev: İsmet Kayaoğlu, Ankara, 1981, 127.

⁸ Mesudi, *Murucu'z-Zehab*, Beyrut, 1988, IV, 53.

⁹ Cahız, 67 vd.

¹⁰ Bkz. İbnü'l Esir, *el-Kâmil*, Beyrut, 1979, VI, 477; Ayrıca bkz. Mehmet Azimli, *Abbasiler Dönemi Babek İsyanı*, Ankara, 2005.

¹¹ Bartold W, *Afşin*, *İA*, I, 147; Hakkı Dursun Yıldız, "Afşin", *DİA*, I, 442.

¹² İbn Havkal, *Suretu'l-Arz*, Beyrut, 1938, 468.

¹³ İbn Tağriberdi, *en-Nucumu'z-Zahire*, Beyrut, 1992, II, 301.

¹⁴ Hasen İ. Hasen, Ali İ. Hasen, *en-Nuzumu'l-İslamiyye*, Mısır, 1970, 204.

¹⁵ Ali Habib, *el-Abbasiyyun fi't-Tarih*, Kahire, 1980, 162.

Memun

Türklerin orduya alımını hızlandıran ve kardeşi Mutasım'ı bu işle görevlendiren Memun'un annesinin Meracil adlı bir Türk cariye olduğu belirtilir.¹⁶ Hilafeti ele geçirmek için kardeşi Emin'le yaptığı savaşta dayıları olan Türklerin yardımını almış ve sonunda halife olmuştu.¹⁷ Memun'un Pozanti'da vefatı sonrası orduda ve yönetimde o anda etkili olan Türklerin arzuları ve Memun'un vasiyeti sonucu¹⁸ kardeşi Mutasım halife ilan edilmişti.¹⁹

Mutasım

Mutasım'ın Harun Raşid'in Maride adlı Soğd'lu bir Türk cariyesinden doğduğu belirtilir.²⁰ Memun'un döneminde bizzat başladığı Türklerden oluşan ordu kurma işini hızlandırarak devam etmiştir.²¹ Mutasım Türklere çok önem veriyor, onlar için özel hocalar tutup onlara ilim, ibadet, Kur'an öğrettiriyordu.²² Mutasım bu askerlere çeşit çeşit ipekten yapılmış özel elbiseler giydirmiş, altın kolyeler tak-tırmış, sırmalı, süslü işlemeli kemer ve kaftanlar giydirerek²³ onları özel bir sınıf haline getirmiş, onları yükselterek büyük komutanlıklara geçirmiştir.²⁴ Halifeden çok kendi komutanlarına bağlı bu askerlerin her bölüğünün başına bir komutan tayin edilmişti. Bağdat'ta kalan Türklerle sivil halk arasında problemler yaşandığı için²⁵ Mutasım, bu ordu için (*Sürre men rea*) "görenleri sevindiren" denilen Samarra şehrini H.220/M.835 de inşa etti.²⁶

Mutasım, bu yeni askeri kuvveti yabancı unsurlarla karıştırmak istemiyor, bunların halka karışmasını önlemek ve bu yeni gücün savaşçı özelliğini kaybetmemesi için ayrı bir şehir kurarak bunları Bağdat'tan uzaklaştırmayı düşünmekle birlikte,²⁷ ayrıca Orta Asya'dan Türk kızlar getirip bunlarla evlendirmek istiyordu.²⁸ Bağdat o dönemde Beytül-Hikme tercüme faaliyetleriyle felsefî tartışmalara gömülmüştü. Yine 1001 gece masallarının anlatıldığı ortam ve eğlenceler son derece yaygınlaşmıştı. Mutasım, yeni gelen ve askerlikten başka bir şeyden anlamayan bu insanları eğlence ve felsefi ortamdan uzaklaştırmak istiyordu.²⁹

¹⁶ Suyutî, *Tarihu'l-Hulefa*, Mısır, 1952, 306.

¹⁷ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, Beyrut, 1979, IV, 229-230.

¹⁸ Taberî, *Tarihu't-Taberî*, Beyrut, 1997, V, 196.

¹⁹ Dineveri, *Ahbaru't-Tival*, Beyrut, Trz, 367.

²⁰ Taberî, V, 273; İbn Verdan, *Tarihu'l-Abbasiyyun*, Beyrut, 1993, 487; Zekeriyâ Kitapçı, *Mukaddes Çevre-ler Ve Eski Hilafet Ülkelerinde Türk Hatunları*, Konya, 2005, 66.

²¹ Ali İ. Hasan, *Tarihül'l-İslami'l-Âmm*, Mısır, Trz, 415.

²² Ali İ. Hasen, 415.

²³ İbn Verdan, 488.

²⁴ Mesudî, IV,53; Muhammed Hudari Bek, *Muhadarati't-Tarihi'l-Ümeme'l-İslamiyye*, Beyrut, 1986, 237.

²⁵ Marchall, G.S Hodgson, *İslam'ın Serüveni*, Çev: Heyet, İstanbul, 1993, I, 461.

²⁶ Yakut el-Hamevî, *Mucemu'l-Buldan*, Beyrut, Trz, III, 215; Suyuti, 335.

²⁷ M.Şemsettin Günaltay, *Abbas Oğulları İmparatorluğunun Kuruluş ve Yükselişinde Türklerin Rolü, Belleteri*, Ankara, 1942, sayı, 23-24.

²⁸ Yıldız, 112.

²⁹ Bkz. Mehmet Azimli, "Abbasiler Döneminde Türklerden Oluşturulan Ordu (Hassa Ordusu)", *Türkler Ansiklopedisi*, Ankara, 2002.

Mutasım, bu tavrıyla abisi Memun'un Beytu'l-Hikme çerçevesinde yaptığı denemeler³⁰ gibi adeta bir toplum mühendisliğine soyunmuştu. İlk gelen asker Türklerden sonra bu askerlere eş olması için ikinci bir Türk dalgası halinde on binlerce Türk kızı Bağdat'a ve Samarra'ya getirilmekteydi.³¹

Yakubi bu durumu şöyle anlatır: "*Mutasım, Türk askerleri için Türk cariye getirtti. Türk askerlerin bu Türk kadınları dışındaki başka kadınlarla evliliğini yasakladı. Bu yasak onlardan doğacak çocukları için de geçerliydi. Çocukları da ancak Türk olanlarla evlenebileceklerdi. Bu Türk hatunların isimlerini divana yazdırarak onlar için devamlı maaşlar tahsis etti. Askerlerin bu kadınlardan boşanmalarını ve ayrılmalarını yasakladı.*"³²

Mutasım, bu uygulama ile Türkleştirdiği orduyu korumaya çalışıyordu. Bu orduyu korumak için ayrı bir şehir kurduğu gibi onların başka kadınlarla da evliliğini engelleyerek ordunun bozulmamasını sağlamaya çalışıyordu. Mutasım'ın bu gayretiyle Bağdat ve çevresinde bir Türk topluluğu kurulmuş ve topluluğun Arap ve Farslar içinde erimemesi için bu tedbirler alınıyordu. Mutasım, ayrıca bu ordunun ileriki yıllarda tekrar bozularak zayıflayabileceğini düşünerek bu evliliklerden doğanların da asker olup kendi içlerinden evlenmesini istiyordu. Nitekim durum onun istediği gibi oldu. Bu evlilikler ile merkezdeki Türk nüfusu hızla çoğaldı.³³ Asker olarak getirilen bu insanlar kendi aralarında evlendiler, kendi adetlerini yastattılar,³⁴ kendi aralarında dillerini kaybetmediler³⁵ ve onların nesilleri de asker oldu ve bu güne kadar Irak'taki Türk varlığının gelmesine sebep oldu.³⁶ Mutasım bu işe bizzat ön ayak olup örnek bir düğün ile Türk asıllı önemli komutanlarından Afşin'in oğlu Hasan ile Eşnas'ın kızı Turuncu'yu bizzat kendi evlendirmiştir.³⁷

Bu tedbir gerçekten iyi düşünülmüştü. Cahız'ın ifadesi ile kahraman, cengâver, komutanlarına bağlı, savaşı iyi bilen, az ile kanaat eden bu topluluğun kadınları da kendileri gibiydi³⁸ ve bu evlilikler sonucu bu kadınların kucağında yetişen yeni nesil de devletin önemli koruyucusu oldu. Bu şekilde yetişen topluluktan önemli asker ve devlet kurucuları çıktı. İlk etapta bunlardan Tolunilerin kurucusu Ahmet b. Tolun,³⁹ İhşidilerin kurucusu Muhammed b Toğuç ve Sacilerin kurucusu Ebu Sac'ı sayabiliriz. Mutasım'ın gerçekleştirdiği bu toplum mühendisliği sayesinde bu ordu yıllardır bastırılmayan isyanları bastırdı ve en azından Abbasilerin birkaç asır daha yaşamasını sağladı.

³⁰ Bkz. Mehmet Azimli, "İslam'ın Özgürlükçü Yorumunun (Mûtezile) İktidarla İmtihanı", *Marife*, sayı, III, Konya, 2003.

³¹ Kitapçı, 74.

³² Yakubî, *el-Buldan*, Beyrut, 2002, 59.

³³ Binlerce Türk kızı hakkında bilgi için bkz. İbnü'l-Esir, *el-Kamil*, Beyrut, 1995, VII, 142.

³⁴ Muhammed b. Boğa öldürülünce yandaşları eski bir Türk âdeti olarak kabrinin üzerinde bin tane kılıç kırmışlardı. Taberî, V, 476.

³⁵ Bu konuda Türkçe konuşmaya bir örnek için bkz. Taberî, V, 368. Samarra, tam bir Türkçe konuşulan şehir idi. Başkent de olduğu için Arap bürokratlar da Türkçeyi öğrenmek zorunda kalıyorlardı. Kitapçı, 79.

³⁶ Mutasım'ın bu tedbirleri ile Büveyhiler döneminde bile bir asır boyunca Türk varlığının gücü ve etkisi kırılmamıştır.

³⁷ Taberî, V, 259.

³⁸ Cahız, 79.

³⁹ Yakut, III, 174.

Halifeler İle Türklerin Evlilik İlişkileri

Bu tarihten itibaren Abbasi sarayına hakim olan Türkler, evlilikler yoluyla da sarayda kendilerini hissettirmişlerdir. Abbasi sultanlarının Türklerle evlilikleri de bürokrasideki önemli şahısların Türklerden oluşmasında önemli etkileri olmuştur. Vasık döneminde başlayan ve halifenin yetkilerini devrettiği Emiru'l-Ümera uygulaması ile Türkler artık bürokraside tam yetkili kılınmışlardı.

Türklerin kendi aralarında evlilikleri olduğu gibi özellikle Abbasi sultanları da Türklerle evlilik konusuna önem vermişler ve onların Türklerle yapılan siyasi evlilikleri, devlet geleneğinde de önemli bir yer tutmuştur. Abbasi halifelerinden önemli bir kısmının anası Türk iken, Arap asıllı halife anası sadece üç tanedir.⁴⁰

Abbasilerde Türklerle evliliği başlatanların başında devletin gerçek kurucusu addedilen Ebu Cafer Mansur gelmektedir. Mansur Türk kökenli bir cariye ile evlenmiştir.⁴¹ Abbasilerin en görkemli hükümdarı olan Harun Reşit, halife olacak olan oğlu Memun'un annesi Meracil Hatun ve yine halife olacak olan oğlu Mutasım'ın annesi olan Maride Hatun ile evlenmiştir. Bu ikisi de Türk kökenli idi. Mutasım'ın hanımı ve Mütevekkil'in annesi⁴² ise Komutan Büyük Boğa'nın kız kardeşi olan Şuca Hatun'dur.⁴³ Onun üç torunu olan Muntasır (11), Mutezz(13) ve Muteamid(15) sırayla halife olmuşlardır.⁴⁴ Bunlardan Mutezz'in eşi ise Türk asıllı Feth b. Hakan'ın kızı olan Fatıma'dır.⁴⁵

16. Halife Mutezit'in eşi güzelliği ile darb-ı mesel hale gelen Çiçek Hatun olup Türk kökenli idi ve 17. Halife olan Muktefi'nin anası idi. Mutezit aynı zamanda Mısır'daki ilk Müslüman Türk Devleti olan Tolonilerin hakimi Humareveyh'in kızı Katru'n-Neda ile de evliydi.⁴⁶ 18. Halife Muktedir, Mutezit'in Şağab adlı bir Türk cariyesinden doğmuştu.⁴⁷ Böylece Mutezit'in evlendiği üç Türk Hatun'dan ikisi halife eşi olmakla birlikte halife annesi de olmuşlardı. Diğeri ise Mısır hakiminin kızı idi.

Buna göre Memun, Mutasım, Mütevekkil, Muktefi, Muktedir adlı hükümdarların anaları Türk idi. Bunların yönetimde önemli etkileri olmuştu. Bunun sonucu bu siyasi evlilikler neticesi valiler, vezirler ve hacibler Türkler arasından atanıyordu.⁴⁸ Halifeler, artık Türk komutan ve bürokratların dediklerini tekrarlayan bir papağan olarak görülüyordu.⁴⁹

Bu dönemde halife eşlerinin merkezi yönetimde önemli etkileri oldu. Sözgelimi bunlardan Şağab Hatun'un 25 yıl kadar idarede etkin gücü olmuştu. Ayrıca Şağab Hatun'un etrafında yetkin kadınlardan oluşan Kaharime denilen bir grup

⁴⁰ Bunlar I. Halife Seffah, III. Halife Mehdi, VI. Halife Emin idi. Bkz. Kitapçı, 49.

⁴¹ İbn Kuteybe, *el-Mearif*, Kahire, 1979, 378.

⁴² İbn Hazm, 347.

⁴³ İbn Habib, *el-Muhabber*, byy, trz, 44.

⁴⁴ Kitapçı, 106.

⁴⁵ Abdulhalık Bakır, *Ortaçağ Tarih Ve Medeniyetine Dair Çeviriler*, Ankara, 2008, I, 237.

⁴⁶ Bakır, 241.

⁴⁷ Suyutî, 378.

⁴⁸ Yıldız, 220.

⁴⁹ Mesudî, *Muruc'z-Zeheb*, Beyrut, 1988, IV, 146.

oluşmuştu.⁵⁰ Bu şekilde yetkinlik sadece halife eşlerinde değildi. Bürokraside birçok Türk kökenli kadının etkinliğini görüyoruz.⁵¹

Dönemin bütün sosyete ve bürokrasisini Türklerin oluşturması sonucu Mütevekkil ölümünün planlandığı ihtilali bir Türk kadını halifeye haber vermek için uğraşmış, ancak muvaffak olamamıştı.⁵² Benzer bir olay, Bakır et-Türki'nin katli sırasında eski eşi için anlatılır.⁵³

Bu dönemdeki büyük Türk komutanlarından Vasıf'ın kız kardeşi Suad da çok etkili bir kadın idi. Hem kardeşi hem oğlu Reşit önemli komutanlıklarda bulunuyordu. Bu sebeple etkinliği fazla idi. Ayrıca yönetimde etkin iki kişi olan Vasıf'ın oğlu Salih ile Küçük Boğa'nın kızı Cuma bu dönemde evlenmişti. Bu tür düğünlerden biri de yine Vasıf'ın kızı ile Hakan ailesinin fertlerinden Seleme b. Hakan'ın evliliği idi.

IX. Asrın ikinci çeyreğinde başlayan Türklerin Abbasiler'de etkinliği özellikle bu tür evlilikler yoluyla yoğun bir şekilde bir asrı aşkın yoğun bir şekilde devam etti. X. Asrın ikinci yarısı ve XI. Asrın ilk yarısında Büveyhiler idareyi ele geçirseler de buradaki Türk varlığını etkisiz hale getiremediler. Bunda Mutasım'ın kurduğu bu toplumu korumaya yönelik çabasının etkisi büyüktür. XI. Asrın ikinci yarısında ise Abbasiler'de Selçuklu Türklerinin etkisi başlayacaktır.

KAYNAKÇA

- Abdulhalık Bakır, *Ortaçağ Tarih Ve Medeniyetine Dair Çeviriler*, Ankara, 2008.
 Ali Habib, *el-Abbasiyyun fi't-Tarih*, Kahire, 1980.
 Ali İ. Hasan, *Tarihül'l-İslami'l-Âmm*, Mısır, Trz, 415.
 Bartold W, "Afşin", *İA*, I, 147.
 Bernard Lewis, *Tarihte Araplar*, Çev: Hakkı Dursun Yıldız, İstanbul, 1979.
 Cahız, *Hilafet Ordusunun Menkıbeleri ve Türklerin Faziletleri*, Çev; Ramazan Şeşen, Ankara, 1988.
 Dineverî, *Ahbaru't-Tıval*, Beyrut, Trz, 367.
 Erdoğan Merçil, *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, Ankara, 1991.
 Hakkı Dursun Yıldız, "Afşin", *DİA*, I, 442.
 Hakkı Dursun Yıldız, *İslamiyet ve Türkler*, İstanbul, 2000.
 Hasen İ. Hasen, Ali İ. Hasen, *en-Nuzumu'l-İslamiyye*, Mısır, 1970.
 İbn Habib, *el-Muhabber*, byy, trz.
 İbn Havkal, *Suretu'l-Arz*, Beyrut, 1938.
 İbn Kuteybe, *el-Mearif*, Kahire, 1979.
 İbn Tağriberdî, *en-Nucumu'z-Zahire*, Beyrut, 1992.
 İbn Verdân, *Tarihu'l-Abbasiyyun*, Beyrut, 1993, 487
 İbnü'l Esir, *el-Kâmil*, Beyrut, 1979; Beyrut, 1995.

⁵⁰ Bkz. Kitapçı, 182.

⁵¹ Esasen Türk kadınlarının Ortadoğu'da ilk görülmeleri değildir. Tarihçiler Hz. İbrahim'in 3. Eşi Kantura Hatun'un Türk olduğundan ve Horasan bölgesindeki Türklerin bu soydan geldiğinden bahsederler. Ayrıca Hz. Süleyman'ın da Türk kökenli cariyelerle evliliğinden bahsedilir. Bu konularla ilgili geniş bilgiler için bkz. Kitapçı, 31.

⁵² Taberî, V, 337.

⁵³ Bkz. Kitapçı, 120.

- M. Şemsettin Günaltay, *Abbas Oğulları İmparatorluğunun Kuruluş ve Yükselişinde Türklerin Rolü*, Belleten, Ankara, 1942, sayı, 23-24.
- Makdisî, *Kitabu'l-Bed ve't-Tarih*, Beyrut, 1899.
- Marchall, G.S Hodgson, *İslam'ın Serüveni*, Çev: Heyet, İstanbul, 1993.
- Mehmet Azimli, "Abbasiler Döneminde Türklerden Oluşturulan Ordu (Hassa Ordusu)", *Türkler Ansiklopedisi*, Ankara, 2002.
- Mehmet Azimli, "İslam'ın Özgürlükçü Yorumunun (Mûtezile) İktidarla İmtihanı", *Marife*, sayı, III, Konya, 2003.
- Mehmet Azimli, *Abbasiler Dönemi Babek İsyanı*, Ankara, 2005.
- Mesudî, *Murucu'z-Zeheb*, Beyrut, 1988.
- Muhammed Hudari Bek, *Muhadaratü't-Tarihi'l-Ümemi'l-İslamiyye*, Beyrut, 1986.
- Mustafa Zeki, Terzi, *Abbasi Muhafız Ordusunun Kuruluşu ve Elemanları*, Samsun, 1986.
- Robert Mantran, *İslam'ın Yayılış Tarihi*, Çev: İsmet Kayaoğlu, Ankara, 1981.
- Suyutî, *Tarihu'l-Hulefa*, Mısır, 1952.
- Taberî, *Tarihu't-Taberî*, Beyrut, 1997, V, 196.
- Yakubî, *el-Buldan*, Beyrut, 2002.
- Yakut el-Hamevî, *Mucemu'l-Buldan*, Beyrut, Trz.
- Zekeriya Kitapçı, *Mukaddes Çevreler Ve Eski Hilafet Ülkelerinde Türk Hatunları*, Konya, 2005, 66.